کێشەی (ی) لە ڕێنووسی کوردیدا

پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین

لە ژمارە (4) ی گۆڤاری شنروێ بڵاوبۆتەوە

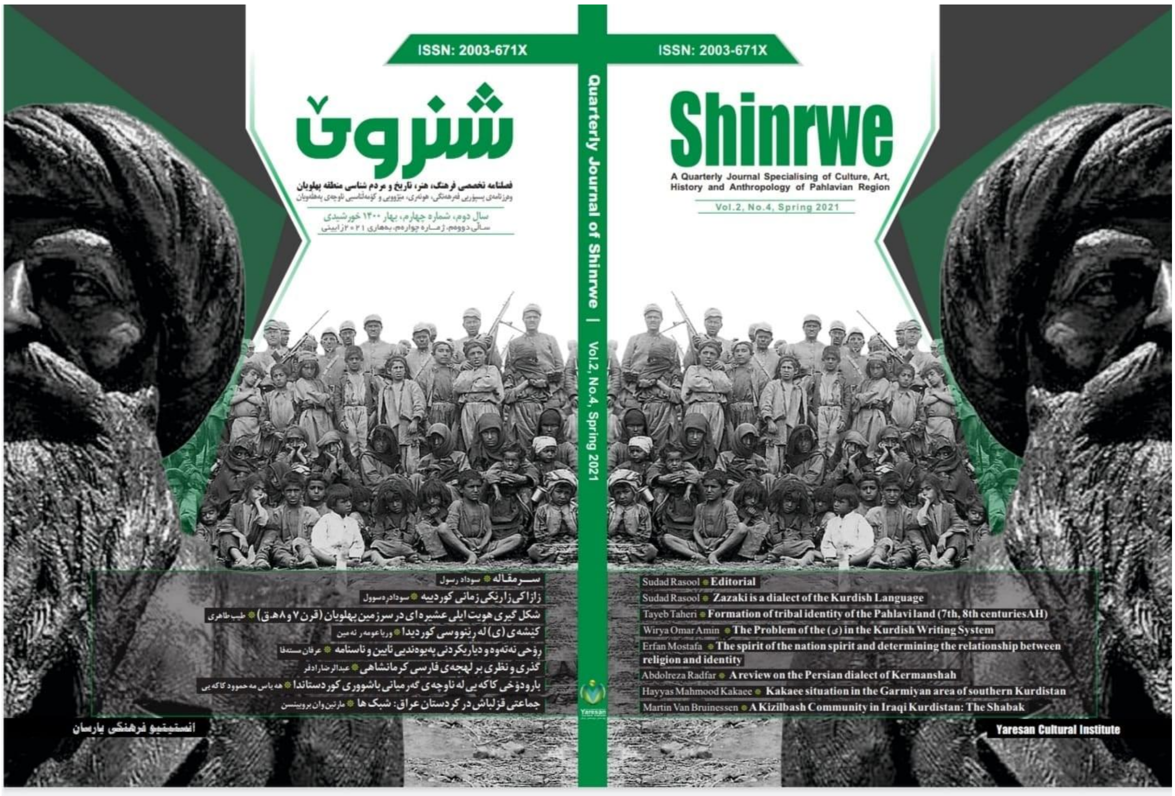

کێشەی (ی) لە ڕێنووسی کوردیدا

پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین

ئەکادیمیای کوردی
زانکۆی بەغداد ـ زانکۆی جیهان

ABSTRACT

The Problem of the (ی) in the Kurdish Writing System

Professor Dr. Wirya Omar Amin
Kurdish Academy
University of Baghdad - Cihan University
wariaamin@gmail.com

There are different opinions about some aspects of the writing system of Kurdish language. Throughout decades, many researches and articles have been published about the Kurdish spelling problems. Each analyzes it and suggests solutions according to his intuition and linguistic background.

One of these issues which covers a wide range of argument is about the four dimensional homophonografic segment (ی).

This work is an attempt to analyze this aspect on all linguistic levels and suggests a solution for it.

پێشەکی

(ی) دانەیێکی هۆمۆفۆنۆگرافیکیی Homophonographic چوار ڕووییە.[1] واتا لە چوار ئاستدا (فۆنەتیکی –ـ فۆنۆلۆجی ـ مۆرفۆلۆجی –ـ سینتاکسی) دەردەکەوێ بۆ ئەنجامدانی ئەرکی جیاواز. وا ڕێکدەکەوێت لە دارِشتە مۆرفۆسینتاکسییەکاندا[2] هەر سێ هۆمۆگرافەکە پێکەوە ڕیزبەندێ پێکبهێنن. ئەم خەسلەتە وای کردووە لێڵی و ئاڵۆزی لە بارەیەوە سەرهەڵبدات و ببێتە کێشەیێکی ڕێنووسی.

بە دەیان وتار و باس و لێکۆڵینەوە لەبارەیەوە بڵاوبوونەتەوە. هەر یەکە بە پێی زەمینە و بۆچوونی خۆی کێشەکان دەسنیشان دەکات و چارەسەریان دەکات.

ئەم باسە هەوڵدانە بو خستنەڕووی هەندێ لە ڕووەکانی (ی) لە ڕووی زمانەوانی و ڕێنووسەکەیەوە.

(ی) لە ئاستەکانی زمانەوانیدا

1 ـ (ی) لە ئاستی فۆنەتیکیدا

لە ڕووی فۆنەتیکییەوە ، بۆ گۆکردنی دەنگی (ی) ، ناوەڕاستی زمان بەرەو نەرمەمەڵاشوو بەرزدەبێتەوە. کەلێنێ دەهێڵێتەوە ، بە ڕادەیێک بای لە سییەکانەوە هاتوو بێ تەگەرە و بێ خشە Friction بە کەلێنەکەدا تێبپەڕێ. هاوکات ژێکان vocal cordsدەلەرێنەوە و لێوەکان لە باری ئاساییدا دەبن.

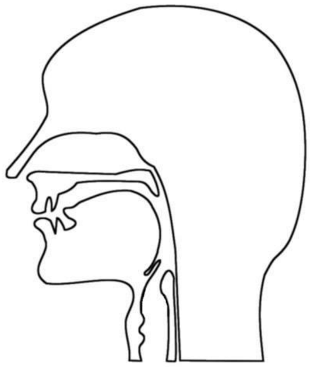

2 ـ (ی) لە ئاستی فۆنۆلۆجیدا

لە خەسلەتەکانی ئەم دەنگە ، لە ڕووی فۆنۆلۆجییەوە جووتڕووە. وەک بزوێن Vowel و وەستاو consonant دەردەکەوێ ، بە پێی ژینگەکە فۆنۆلۆجییەکەی.

لە وشەی (یاری ـ :yari) دا ، (ی) ی یەکەم وەستاوە و هی دووەم بزوێنە.

لە ڕێبازی فۆنۆلۆجیی (پایک Pike)[3] دا ، جیاکراونەتەوە بەوەی بۆ هەر یەکە زاراوەی خۆی بۆ دانراوە. بۆ بزوێنەکە ڤۆکۆید vocoid و بۆ وەستاوەکە کۆنتۆید contoid.

ئەم خەسلەتە دەنگی (و) ش دەگرێتەوە:

Contod	Vocoid	
Y	i:	ی
W	U	و

لە نووسینی کوردیی ئارامی (کە لە عەرەبییەوە وەرگیراوە) ئەم دوو سیما جیاوازەی (ی) لێک جیا ناکرێنەوە. لە نووسینی IPA [4] و لاتینیدا ، بۆ هەر یەکە پیتی تایبەتیی خۆی هەیە (y) بۆ وەستاو و (i) بۆ بزوێن.

ئەم لەیەک جیانەکردنەوەیان تا ڕادەیێکی زۆر ڕێنووسی کوردیی بە (پیتی ئارامی) ئاسان کردووە و زۆر گیروگرفتی پۆشیوە.[5]

لە داڕشتنی برگەییدا ، گەر (ی) وەک (ناوک nuclei) دەرکەوت ، هەمیشە (بزوێنە):

تیر ـ ti:r ⁄ سیر ـ si:r ⁄ برین ـ bri:n

گەر لە ڕۆخی بڕگەدا دەرکەوت وەک پێشناوک onset و پاشناوک coda هەمیشە (وەستاوە) :

یار ـ yar / یەک ـ yek ـ / کەی ـ key / مەی ـ mey

لە یاسا فۆنۆلۆجییەکانی دەرکەوتنی (ی)

یاساکانی لێکدانی دوو بزوێن ، یەکجار زۆر و ئاڵۆز و چووەناویەکن. بەشێکیان پەیوەندییان بە یاسا مۆڕفۆفۆنیمەکانەوە هەیە و بەشەکەی تر بە لایەنە ڕێزمانییەکانەوە. کە دوو بزوێن دەگەن بەیەک یێکێ لەم ناوگرانە لە نێوانیاندا دەردەکەوێ:

(ی) ـ (ت) ـ (ر) ـ (ەت) ـ (ـێت) ...هتد

لەبەر ئەوەی باسەکەمان تایبەتە بە (ی). تەنها لە یاساکانی دەرکەوتنی ناوگری (ی) دەکۆڵینەوە. بۆ ناوگر و یاساکانی ئەوانی تر ، سەیری ئەم باسە بکەن(6):

1 ـ ئەو حاڵەتانەی کە دوو بزوێن دەگەن بەیەک و (ی) لە نێوانیاندا دەردەکەوێ:

چرا ـ ەکە : چرایەکە / ترێ — ترێیەکە / درۆ — درۆیەکە / مامۆستا ـ مامۆستایان

باخچەییێک / خەندەییێک / نی ـ ـە : نییە.

2 ـ لە هەندێ حاڵەتدا بزوێنە کورتەکە دەتوێتەوە و (ی) دەرناکەوێ:

ئەو ئەستێرە ـ ان ـ ـە : ئەستێرانە. (ە) ی ئەستێرە توایەوە.

3 ـ کە دوو (ە) دەکەونە پاڵ یەک ، لەناو یەکتردا دەتوێنەوە و دەبن بە یەک:

ئەستێرە ـ ـەکە : ئەستێرەکە / پەنجەرە ـ ەکە : پەنجەرەکە

بەڵام ئەگەر (ە) ی دووەم ئەرکی سینتاکسیی هەبوو ، (ی) لە نێوانیاندا دەردەکەوێ:

ئەم خانووە زۆر گەورە ـ ـە / گەورەیە.

ئەو ئەستێرەیە گەشە / ئەستێرەیە

(ە) ی دووەم تیایاندا ئەرکی سینتاکسیی هەیە ، (ی) لە نێوانیانا دەردەکەوت.

4 ـ کە دوو (ی) دەگەن بە یەک ، لەناو یەکتردا دەتوێنەوە و دەبن بە یەک:

ئێمە قوتابیـ ـ ین : ئێمە قوتابین

..... و هي تر

٣ ـ (ی) لە ئاستی مۆڕفۆلۆجیدا

له ئاستی مۆڕفۆلۆجیدا (ی) مۆڕفیمێکی داڕێژەرە derivational دەچێتە سەر ئاوەڵناو بۆ داڕشتنی ناو ، (ئاوەڵناو ــ ی = ناو).

گەر ناوەکە بە وەستاو کۆتاییی هاتبێ، (ی) وەک بزوێن دەردەکەوێ:

جوان : جوانی/ دوور : دووری/ بەرز : بەرزی/ شیرین : شیرینی/ هەولێر : هەولێری.

دەچێتە سەر هەندێ ناو بۆ داڕشتنی ئاوەڵناو..

ناو ــ ی = ئاوەڵناو

چەور ــ ی : چەوری / دڵخۆش ــ ی : دڵخۆشی / چەرمەسەر ــ ی : چەرمەسەری / دەستکورت ــ ی = دەستکورتی

ئەگەر وشەکە بە بزوێن کۆتاییی هاتبێ (ی) ی ناوگری فۆنۆلۆجی لە نێوانیاندا دەردەکەوێ:

تەنیا ــ تەنیایی / شەقلاوە ــ شەقلاوەیی / سنە ــ سنەیی / شنۆ ــ شنۆیی

لەگەڵ بەشێ لە ناوەکان ، کە (ی) یان دەخرێتەسەر ، ناوگری (ـەت / ایەت –/ ـێت)

پیاو ــ (ەت) ــ ی ــ پیاوەتی

برا ــ (ایەتـ) ــ ی : برایەتی . (برایی) ش دەوترێ.

پاڵەوان ــ (ـێت) - ی : پاڵەوانێتی.

4 ــ (ی) لە ئاستی ڕستەسازیدا

لە ناو چوارچێوەی فرێزی ناویدا NP ، (ی) ڕۆڵی بەستن conjunction دەگێڕێ. (ناو و ناو) و (ناو و ئاوەڵناو) لێکدەبەستێ.[7]

١ ــ ناو و ناو لێک دەبەستێ لە چەمکی هەییدا:

برا ی من / نیشتمانی کورد

٢ ــ ناو و ناسناوەکەی لێکدەبەستێ:

چیای سەفین / شاری سلێمانی

٣ ــ لە فرێزی ناویی نەناسراودا indefinite ، ناو و ئاوەڵناو لێک دەبەستێ[7]:

گوڵی سوور / چیای بەرز

فەرامۆشکردنی (ی) ی خستنەپاڵ لەو وشانەی بە (ی) کۆتاییان دێ کار لە واتا دەکات:

بەرزی تۆ ــ بەرزیی تۆ

هێمنی تۆ ــ هێمنیی تۆ

کوردی گەرمیان ــ کوردیی گەرمیان

.

که سێ (ی) دەکەونە پاڵ یەک :

لە دوو حاڵەتدا سێ (ی) دەکەونە پاڵ یەک:

١ ـ کە مۆڕفیمێ بە بزوێن دەستی پێ کردبێ بچێتە سەر وشەیێک بە دوو (ی) کۆتاییی هاتبێ ، (ی) ی ناوگری فۆنۆلۆجی لە نێوانیانا دەردەکەوێ:

بەرزایی ـ ەکە = بەرزایی (یـ) ەکە / بەرزاییيەکە

٢ ـ کە (ی) خستنەپاڵ دەچێتە سەر وشەیێک بە دوو (ی) کۆتاییی هاتبێ :

تەنیایی - ی / تەنیاییی من

قووڵایی - ی / قوڵاییی ئاسمان

لە حاڵەتی یەکەمدا (ی) مۆڕفیم نیە، هیچ ڕۆڵێکی ڕێزمانی و واتاییێکی ناخرێتە پاڵ.
لە حاڵەتی دووەمدا (ی) ئەرکێکی سینتاکسیی هەیە ڕۆڵی لێکبەستنی دوو وشە دەگێڕێ.
شایانی باسە ، کە لە ڕێنووسی کۆندا (ی) ی خستنەپاڵ بە جیا دەنووسرا. وەک لە ناونیشانی ئەم کتێبەدا دیارە:

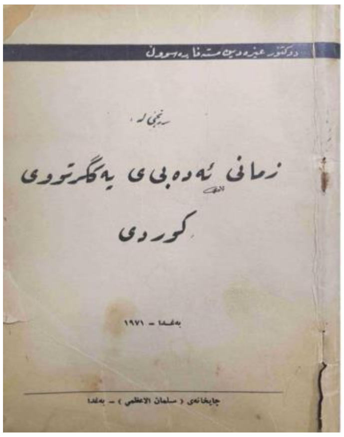

هەولێری یا هەولێریی

لە ڕێنووسی هەندێ تەنانەت زمانەوانیش ئەم جۆرە نووسینانە بەرچاو دەکەون (هەولێریی ـ دەربەدەریی ـ بێ کەسیی) بەرانبەر (هەولێری ـ دەربەدەری ـ بێکەسی ..هتد). لەڕووی مۆڕفۆفۆنیمییەوە ئەم لایەنە بەم جۆرە لێکدەدرێتەوە:

یێکێ لە خەسلەتەکانی وشەی کوردی ئەوەیە (هێز) Stress تیایدا دەکەوێتە سەر دوا بڕگە.[8] بۆیە گەر مۆڕفیمێکی وشەداڕێژ چووە سەر وشەیێک بۆ داڕشتنی وشەیێکی تر ، هێزەکە دەچێتە سەر دوا بڕگە. ئەگەر مۆڕفیمەکە سینتاکسی بوو کار لە

شوێنی هێزەکە ناکات. ئەمە پێوانەیێکە بە هۆیەوە مۆرفیمە مۆرفۆلۆجییەکان لە سینتاکسییەکان لە زمانی کوردیدا جیا دەکرێنەوە.

لە هەموو زمانێکدا لە فەرهەنگی وشەکانیدا (هۆمۆفۆن و هۆمۆگراف) هەن.

هۆمۆگراف Homograph هاوڕێنووس، دوو وشەی جیا هەمان ڕێنووسیان دەبێ. وەک (چوون) لە (ئەوان چوون و ئێوە چوون) دا.

Homophone واتا هاودەنگ (دوو وشەی جیا ، واتایان جیایە ، ڕیز و دەنگی پیتەکان و شوێنی (هێز) یان Stress دەقاودەق وەک یەک گۆ دەکرێن. وەک لە (ڕواندن) ئەم دوو واتایەی دەخرێتە پاڵ:

١ ـ نەمامەکەم رواند (چاندم).

٢ ـ منالّەکەم ڕواند (وام کرد بڕوات).

هەردووکیان لە هەمان ریزە دەنگ پێکهاتوون و لە هەردووکیاندا (هێز) کەوتۆتە سەر بڕگەی دووەم (دن) . ئەم دوو وشەیە هەر یەکە بە جۆرە یاسایێکی جیای مۆرفۆلۆجی داڕێژراوە و ڕێکەوت کردوونی بە هاودەنگ.

(چوون) لە (ئەوان چوون و ئێوە چوون) دا ، هاوڕێنووس و هاودەنگن. واتا (هۆمۆگراف و هۆمۆفۆنن).

(هاتن) لە (هاتن بە پێ و ئەوان هاتن) دا ، هاوڕێنووسن بەڵام هاودەنگ نین ، واتا (هۆمۆگرافن ، هۆمۆفۆن نین). شوێنی (هێز) یان جیایە.

لە زمانی کوردیدا ، وەک ئاماژەی پێ کرا ،(هێز) دەکەوێتە سەر دوا بڕگەی وشەوە:

ئازاد ـ هێز کەوتۆتە سەر بڕگەی (زاد).

ئەستێرە ـ هێز کەوتۆتە سەر دوا بڕگە (رە).

ئەگەر پاشگرێکی وشەداڕێژ Derivational Suffix بچێتە سەر وشەیێ و ژمارەی بڕگەکانی وشەکەی زیاد کرد، بە یاسایێکی مۆرفۆفۆنیمیی زمانی کوردی ، بڕگە زیادکراوەکە هێزەکە بۆ خۆی ڕادەکێشێ .

لە وشەی (ئازاد) دا گەر (ی) ی وشەداڕێژی خرایە سەر دەبێتە (ئازادی) هێزەکە دەچێتە سەر دوا بڕگە زیادکراوەکە (دی) : (ئازا**دی** ئاواتمانە). بەڵام ئەگەر مۆرفیمەکە ڕێزمانی Inflectional بوو کار لە شوێنی هێزەکە ناکات.

(**ئا**زادی تۆ واتا تۆ ناوت ئازادە) یا (تۆ سەربەستی) ، هێزەکە لە شوێنی خۆیدا دەمینێتەوە.

(ئازادی) یەکەم و (ئازادی) دووەم (هۆمۆگرافن / هاوڕێنووسن) بەڵام (هۆمۆفۆن / هاودەنگ) نین.

لە نووسینی ڕێنووسیدا کەرەسەناکەرتییەکان Suprasegmental (هێز ـ ئاوازە ـ تۆن) ئاماژەیان پێ ناکرێ[9]. بۆیە (ئازادی) لە (**ئازادی** ئاواتمانە) و (تۆ **ئازادی**) وەک یەک دەنووسرێن ، بەڵام وەک یەک گۆ ناکرێن. ئەگەر (ت) خرایە سەریان ، لە یەکەمیاندا دەبێتە (ت) ی هەیی بە واتای (ئازادیی تۆ) و لە دووەمیاندا بەشە قرتاوەکەی ڕاناوی (یت) ە. (تۆ ئازادیت).

هەندێ زمانەوانان وای بۆ دەچن کە ئەو سترێسە (ی) ی دووەمە . بۆیە (هەولێری بە هەولێریی / دەردەسەری بە دەردسەریی / بەرزی بە بەرزیی ..هتد) دەنووسن.

******.

ئەنجام و پێشنیاز

ئەنجام

لە دوو حاڵەتدا سێ (ی) دەکەونە پاڵ یەک:

1 ـ کە (ی) ی سێیەم ئەرکی فۆنۆلۆجی ئەنجامدەدات. وەک لە: (بەرزاییەکانی دەرەوەی شار). لێرە (ی) ی سێیەم هیچ واتا و ئەرکێکی ڕێزمانیی نییە. نەنووسینی کار لە واتا و ڕێزمانەکەی ناکات.

2 ـ کە (ی) سێیەم ئەرکی خستنەپال ئەنجامدەدات. وەک لە: (تەنیاییی مرۆڤ).

لێرە (ی) ی سێیەم ئەرکی ڕێزمانی ئەنجامدەدات ، نەنووسینی کار لە ڕێزمان و واتاکەی دەکات ، بۆیە دەبێ بنووسرێ.

پێشنیاز

بۆ ئەوەی ڕێنووسی (ی) جێگیر بێ و ژمارەیێکی زۆر وردە یاسای سەرشێوێنەری بۆ دەستنیشان نەکرێ ، وای بە باش دەزانم ، لە ڕێنووسدا هەموو (ی) یێکی فۆنۆلۆجی بنووسرێ ، (ی) ی سێیەم نەبێ. وەک لە:

لە (بەرزاییەکاندا) ، (ی) ی سێیەم ناوگرێکی فۆنۆلۆجییە ـ لابرێ و بەم جۆرە بنووسرێ (بەرزاییەکان). بەمە هیچ گرفت و لێڵی سەرهەڵنادات.

بەڵام (ی) ی سێیەمی خستنەپاڵ بنووسرێ ، وەک لە:

لە (بە درێژاییی تەمەن). ئەگینا گرفت و لێڵی سەرهەڵدەدات.

پەراوێزەکان

1 ـ لە کوردیی باشووردا.

2 ـ دارِشتەی (مۆرِفۆسینتاکسی) ئەو پێکهاتەیە کە سێ ئاستی (مۆرِفۆلۆجی ـ سینتاکسی ـ فۆنۆلۆجی) بەشداری دەکەن لە دارِشتنیدا.

3 ـ کینیث پایک Kenneth Pike (١٩١٢ – ٢٠٠٠) زانایێکی زمانەوانی و ئەنترۆپۆلۆجیی ئەمەریکاییە. دانەری رِێبازی (تەگمیمیکس) ی tagmemics فۆنۆلۆجییە. دارِێژەری زاراوەی emic و etic و vocoid و contoid و هی ترە. رِێبازی تەگمیمیکس رِۆڵێکی زۆری گێرِا لە دەرخستنی چەند لایەنێکی شاراوەی زمان.

4 ـ بۆ ئەمە سەیری ئەم بابەتە بکەن:

وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٨) ئەلفبێی جیهانی . رِۆژنامەی بەدرخان ژ ٨٩ ی ٢٠٠٨/١/٢٢.

5 ـ بۆ ئەمە سەیری ئەم باسە بکەن:

وریا عومەر ئەمین (٢٠١١) گیروگرفتەکانی نووسینی کوردی بە لاتینی. توێژینەوەکانی کۆنفرانسی زانستی زمان. ١٩ ـ ٢٢ ی ئەیلوولی ٢٠١١. ل ١٣٨ ـ ١٥٢

6 ـ بۆ یاسا دەنگییەکانی گەیشتنی دوو بزوێن بە یەک سەیری ئەم باسە بکەن.

لە یاسا دەنگییەکانی زمانی کوردی . گ. رِۆشنبیری نوێ ، ژ ١٣٦ ی ساڵی ١٩٩٥. ل ٦٦ـ ٦٩.

7 ـ بۆ ئامرازەکانی بەستن سەیری ئەم باسانە بکەن:

وریا عومەر ئەمین(١٩٨٨) لێکدانی وشەکان . گ. رِۆشنبیری نوێ ، ژ ١١٨ ل ١٣٢ـ١٣٧

________(١٩٨٤) ئامرازەکانی بەستن . گ. رِۆژی کوردستان. ژمارە ٦٧.

دووبارە لە کتێبی (ئاسۆیەکی تری زمانەوانی) دا بڵاوکراونەتەوە.

8 ـ هەندێ ناوێزە هەن وەک (بەڵام ـ هێشتا ـ چونکە).

بۆ چەمکی هێز و یاساکانی دەرکەوتنی ، سەیری ئەم باسە بکەن:

وریا عومەر ئەمین (١٩٩٤) هێز و ئاواز. گ. رِۆشنبیری نوێ. ژ ١٣٤ ، ل ١٣ ـ ١٦.

دووبارە لە کتێبی (ئاسۆیەکی تری زمانەوانی) دا ، ل ٢٨٣ ـ ٢٩٢ بڵاوکراوەتەوە بڵاوکراوەتەوە.

9 ـ لە نووسینی فۆنەتیکیدا Phonetic Transcription دەنووسرێن.

سەرچاوەکان

وریا عومەر ئەمین (١٩٩٥) لە یاسا دەنگییەکانی زمانی کوردی . گ. رِۆشنبیری نوێ ، ژ ١٣٦ ی ساڵی ١٩٩٥. ل ٦٦ـ ٦٩.

________(٢٠١٦) فۆبیای رِێنووس. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی ، ژ ٣٦ ل ١٧ ـ ٢٦.

Carr. Philip (1993) Phonology. The Macmillan Press. London.

Crystal, D. (1987) The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.

Gimson, A.C. (1962) An Introduction to the Pronunciation of English. London.